

УДК 94 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.11>

ВПЛИВ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СВІДОМОСТІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Юрій Михайло,

доктор історичних наук, доцент кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0003-0965-6236

У статті йдеться про роль товариства «Просвіта» у формуванні національно-культурної свідомості на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Воно народилося на протидію антиукраїнським течіям у культурному житті: колонізаторській, підтримуваній цісарською владою, – з одного боку, і русофільській – з іншого. Основним завданням товариства було сприяння розвитку української культури, зокрема освіти українського народу його рідною мовою, ознайомити українців із духовними та матеріальними скарбами рідного краю, розвинути у них любов та повагу до свого народу, формувати бажання працювати на благо нації.

У міжвоєнний період уся діяльність товариства «Просвіта» була спрямована на усвідомлення українцями своєї національної ідентичності через культурно-освітню, видавничу, суспільно-виховну роботу. Дається аналіз діяльності Львівського товариства «Просвіта», Волинського.

Про розмах організаційної праці в тодішній «Просвіті» свідчать такі дані: за п'ять повоєнних років кількість філій збільшилася до 96, а читалень «Просвіти» – до 2 тис 934. 1939 р. став останнім роком існування «Просвіти» на материних землях.

Ключові слова: нація, культура, свідомість, духовність, окупація, освіта, шкільництво.

Yurii Mykhailo. The influence of the «Enlightenment» Society on the formation of national and cultural consciousness in the Western Ukrainian lands in the interwar period

The article talks about the role of the «Prosivta» society in the formation of national and cultural consciousness in the Western Ukrainian lands in the interwar period. It was born in opposition to anti-Ukrainian currents in cultural life: colonialist, supported by the imperial power, on the one hand, and Russophile, on the other. The main task of the society was to promote the development of Ukrainian culture, in particular the education of the Ukrainian people in their native language, to familiarize Ukrainians with the spiritual and material treasures of their native land, to develop in them love and respect for their people, to form a desire to work for the good of the nation.

In the interwar period, all the activities of the «Enlightenment» society were aimed at making Ukrainians aware of their national identity through cultural, educational, publishing, social and educational work. An analysis of the activities of the Lviv Society «Prosivta», Volynskyyi is given.

The scope of organizational work in the then «Prosivta» is evidenced by the following data. In the five post-war years, the number of branches increased to 96, and «Prosivta» reading rooms – to 2,934. 1939 was the last year of Prosivta's existence in the motherland.

Key words: nation, culture, consciousness, spirituality, occupation, education, schooling.

Постановка наукової проблеми. Проблема національно-культурних інтересів у їх історичному розрізі є важливою для вітчизняної історіографії та актуальною для нинішніх суспільних процесів. Історичною силою, що стояла біля витоків українського культурного та національного творення, було товариство «Просвіта». У контексті порушених питань є важливою роль організації у згаданих явищах та процесах міжвоєнного періоду, з'ясування впливу, який вона справляла на національно-культурні процеси.

Аналіз останніх досліджень. Діяльність товариства «Просвіта» у міжвоєнний період досліджуються у працях І. Зозуляка, Ж. Ковби, М. Люзняка, В. Пашука, Г. Бухала, М. Кучерепи, М. Філіповича, П. Арсенича, О. Максимонька, М. Олійника, Б. Савчука, В. Футала, О. Малюти. Названі автори характеризують різнобічну діяльність названого товариства, що дає можливість побачити її місце у формуванні національно-культурної самосвідомості українського народу.

Мета статті полягає у дослідженні впливу товариства «Просвіта» на формування національно-культурної свідомості на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Перша половина ХХ ст. стала епохою глобальних змін на політичному просторі Східної Європи. Перша світова війна і, як наслідок, розпад Російської імперії і Австро-Угорщини поставили питання про утворення нових національних держав. Однак провести державні кордони на сході Європи з його поліетнічним і багатоконфесійним населенням виявилось дуже

складно. Нові держави, що виникли на мапі післявоєнної Європи, не були мононаціональними: на цих територіях проживали представники різних етносів, а значні групи титульної нації опинилися у складі населення різних держав. Уряди цих країн мали б вирішити питання про те, чи застосовувати національну або державну асиміляцію чи визнати права не титульних націй і визначити форми і види самоуправління на нових територіях. Після розпаду імперій загострилося «українське питання». Про своє існування заявили Українська Народна Республіка і Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Держава гетьмана Скоропадського. Однак закріпитися цим державним утворенням не вдалося, і в підсумку більшість українських земель увійшла до складу Української РСР, а інша частина, згідно з мирними угодами, укладеними після закінчення Першої світової війни, була включена до складу Польщі, Чехословаччини і Румунії.

Під владою Польщі опинилися такі етнічні землі: Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся, Осяння, Лемківщина. Відповідно до Варшавського (1920 р.) і Ризького (1921 р.) договорів, ці території офіційно закріплювалися за Польщею. Українці стали тут найчисленнішою національною групою (після поляків) – їх було понад 5 млн осіб (15% від усього населення цієї країни).

Незважаючи на обіцянки Польської держави країнам Антанти надати українцям широкі автономні права, становище українського населення було тяжким. Польський уряд проводив відкрито антиукраїнську політику. Були ліквідовані всі демократичні інституції ЗУНР. У 1924 р. уряд Польщі ініціював закон, що забороняв користуватися українською мовою в урядових установах. Також була проведена шкільна реформа, що перетворила більшість українських шкіл на двомовні з переважанням польської мови. У Львівському університеті було скасовано українські кафедри, українці не мали вступати до нього. Забороненими стали слова «українець», «український»; замість них реанімувався термін «русин», «русинський». Польська влада проводила політику колонізації – переселення поляків до Східної Галичини та Волині [1, с. 56–59].

Щодо українських земель у складі Румунії, то тут становище було ще гірше. Країна своєю нетерпимістю до національних меншин перевершувала навіть Польщу. У межах Румунії мешкало близько 790 тис українців. Вони проживали на теренах Північної Буковини, Бессарабії, повіту Марамарош [2, с. 588–591].

На відміну від становища українців у складі Польщі і Румунії українці, що проживали у Закарпатті, яке входило до складу Чехословаччини, знаходилися у кращих умовах. Політико-культурний розвиток Закарпаття 1920–1939 рр. відбувався на основі поєднання чехословацького централізму з місцевим автономізмом. Закарпаття було виділене в окремий адміністративний край «Підкарпатська Русь» [2, с. 591–597].

На тлі важкого соціального, політичного і культурного становища українців у складі Польщі і Румунії, дещо легшого в Чехословаччині, єдино важливою культурно-просвітницькою організацією, яка б могла зберегти український народ у названих державах від абсолютної асиміляції, акультурації, відчуження своєї спільної ідентичності, було б товариство «Просвіта» (1868–1939). Це громадська організація, утворена 1868 р. у Львові з метою культурно-наукового розвитку, консолідації народної спільноти та піднесення національної свідомості українського народу. Співзасновником і головою був громадський діяч і політик, священик УГКЦ Микола Устиянович.

«Просвіта» поширила діяльність на всі українські землі (найпотужніші мережі – у Галичині, на Буковині, Поділлі, Київщині, Волині, у Закарпатській Україні). Створена організаційна структура (філії-читальні) у західноукраїнських землях підпорядковувалася Львівському товариству «Просвіта». У підросійській Україні «Просвіти», утворені у 1905–1907 рр. у губернських містах, координували роботу осередків, що з 1917 р. діяли за власними статутами.

«Просвіта» почала з науково-освітньої діяльності, переймаючи цю царину у Галицько-руської матиці. При товаристві працювали спеціально створені термінологічна та з підготовки підручників комісії.

Товариство відкривало бібліотеки, друкарні, книгарні, народні театри, кінотеатри, музеї, здійснювало постановку спектаклів на українську тематику, відзначення ювілеїв відомих українських діячів, визначних подій національного значення, організацію публічних читань, упорядкування українських шкіл.

Усі генеральні секретарі, міністри освіти Української Народної Республіки та державні секретарі освітніх справ Західноукраїнської Народної Республіки у період 1917–1920 рр. (окрім П. Христюка та А. Артимовича) були членами «Просвіти». До Української Центральної Ради входили 122 члени «Просвіти». У виконавчих органах влади першої УНР представництво діячів «Просвіти» становило від 30% до 56%, в Українській Державі – від 6% до 38%, у другій УНР – від 24% до 56%. У ЗУНР члени західноукраїнських осередків «Просвіти» становили від 36% до 47% складу уряду – Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки, 44 представники «Просвіти» були в Українській національній раді ЗУНР [3].

Переважаюча їх більшість була членами львівської просвіти. М. Грушевський обраний головою Української Центральної Ради. Членами УЦР були М. Коваль, М. Корчинський, Ю. Охримович. Г. Тершаковиць очолював канцелярію Галицько-Волинського комітету допомоги жертвам війни при УЦР. Провідні представники товариства входили до Української національної ради ЗУНР, серед них – О. Барвінський, В. Бачинський, О. Колеса, М. Кордуба, С. Смаль-Стоцький, В. Стефаник, К. Студинський, С. Томашівський, А. Шептицький. В уряді ЗУНР в еміграції уповноважений преси і пропаганди призначений О. Назарук, із питань закордонних справ – К. Левицький. Депутатом Ради Республіки обраний М. Корчинський.

Події українсько-польської війни 1918–1919 рр. та окупація краю поляками ускладнили діяльність товариства. «Просвіту» піддали ревізії, після цього заарештували голову товариства І. Кивелюка та члена головного відділу В. Бачинського. Їх вивезли до табору інтернованих в Домб'є (під Краків). В умовах надзвичайного стану будинки «Просвіти» в більшості міст були реквізовані (переважно на військові потреби), діяльність та читалень зупинена.

У 1920-х роках члени львівської «Просвіти» обстоювали права українського народу в польському сеймі (М. Галушинський, М. Макаруша, В. Мудрий). При «Просвіті» було утворено окремих громадянський комітет (пізніше перетворений на «Краєве товариство охорони воєнних могил») для збору інформації про загиблих за волю України (статистичних даних, світлин, записок) та охорони їхніх могил.

У 1921 р. було організовано відзначення 80-ліття народження Ю. Романчука, 5-річчя смерті І. Франка. Останки поета перенесено до збудованої товариством на Личаківському цвинтарі гробниці (29 травня 1921 р.). Організовано «Комітет будови пам'ятника І. Франку (проведено конкурс, виготовлено пам'ятник, відкриття відбулося у 1933 р.). Відзначалося 40-річчя артистичної праці М. Заньковецької, 40-річчя літературної праці О. Кобилянської.

Із 1923 р. увага товариства зосереджувалася на освітньо-організаційній та виховній діяльності. Головний відділ подбав про фахові видання освітніх органів, що були призначені для організаційних завдань та пропаганди, скликав у Львові другий Всеукраїнський освітній конгрес (22–24 вересня 1929 р.). Були організовані мандрівні бібліотеки (47 комплектів; 1925–1928 рр. об'їхали 242 регіони), курси бібліотекарів при філіях.

У 1930 рр. товариство здійснювало видання освітніх часописів («Народна освіта», «Аматорський театр», «Бібліотечний порадник», місячник «Життя і знання»), випускало тринадцять назв газет і журналів. Із популярних видань виходили «Зоря», щорічні календарі, «Катехизис», література господарської тематики [4, с. 380].

Із метою наведення порядку в плануванні видавничої діяльності в травні 1931 р. за рішенням Президії Товариства починає роботу книжково-видавничий відділ «Просвіти». Згідно з інструкцією про порядок діяльності, новий відділ мав розробити перспективний план видань, проводити облік видрукованої продукції і тої, що ще друкується, укладати торговельні угоди на реалізацію чужих видань у магазині та книгарнях «Просвіти», слідкувати за діловим листуванням магазину та ін. Новий відділ підготував і розповсюдив «Правильник діловодства книгарні і видавництва».

Переломним моментом у діяльності «Просвіти» стало прийняття видавничого плану на 1934 р. Свої критичні зауваги висловили газети «Новий час», «Мета», «Життя і знання», «Діло».

Зробивши аналіз усієї своєї видавничої практики, «Просвіта» від 1934 р. поповнює випуск щомісячних книжок обсягом 3–4 друкованих аркуша (48–60 сторінок). Призначені для масового читача книжки не обмежені жанром чи тематикою. Від передвоєнних їх відрізняє більш висока якість поліграфічного виконання, наявність ілюстрацій.

На кошти фонду «Учітеся, брати мої...» намічено випускати щоквартально книжку із серії «Науково-популярна бібліотека». За тематикою нова серія повинна охопити всі галузі знань і в першу чергу українознавство. Книжки видаються добре ілюстровані, у доступному викладі, обсягом близько 100 сторінок. Із часом намічену періодичність випуску книжок «Науково-популярної бібліотеки» було порушено.

Розроблення та широке обговорення видавничого плану позитивно відбилися на матеріальному стані Товариства, про що красномовно свідчать такі цифри: якщо в 1933 р. тираж видань «Просвіти» становив 74 560 примірників, то в 1934 – 175 000. Усього впродовж 1934 та 1935 рр. вийшло 36 назв книжок, що разом із журналом «Життя і знання» становило майже 180 друкованих аркушів. Велика заслуга у цьому редактора видань «Просвіти» В. Сімовича.

Збільшення обсягу видавничої продукції позитивно вплинуло на стан бібліотек Товариства. Кількість книжок у них у 1933, 1934 та 1935 рр. становила відповідно 361,7, 452,8 та 581,2 тис примірників. Добре зарекомендувала себе така форма доведення книжки до споживача, як «мандрівні бібліотеки». У 1935 р. їх кількість збільшилася до 115.

1936 р. «Просвіта» мала 83 філії, 3 210 читалень, 1 207 домівок, 3 209 бібліотек із фондом 688 186 книжок, 2 185 театральних гуртків, 1 115 хорів, 138 оркестрів, 550 гуртків самоосвіти, 86 курсів для неписьменних і 262 гуртки просвітнянської молоді.

У наступні два роки справи були ще кращими. Лише активних членів налічувалося близько півмільйона. Працювало 11 комісій (просвітньо-організаційна, освітньо-виховна, видавнича, бібліотечна, господарсько-фінансова, театральна-співова, для поборювання неписьменності та ін.).

Урочисто відзначено 70-річчя заснування «Просвіти». 22 травня 1938 р. відбулося богослужіння, яке відправив єпископ Микита Будка. Андрій Шептицький освятив новий біло-золотистий прапор «Просвіти» з написом: «В силі духа – перемога народу!». Цей прапор вигаптували жінки з «Народного мистецтва» за проектом Святослава Гординського. Прапор увінчали стрічками голова наукового товариства ім. Шевченка професор Іван Раковський, голова «Рідної школи» професор Іван Галуцинський, представники української кооперації та інших організацій.

Після 1937 р. «Просвіта» переживала тяжкі часи. Польська влада закривала читальні, особливо на північно-західних землях. Комуністи намагалися через низові читальні пропагувати «великі перетворення» за Збручем. У таких умовах 8 червня 1939 р. в «Театрі Ріжнорідностей» відбувся останній загальний збір «Просвіти». Він обрав головою Товариства отця Юліана Дзеровича [5, с. 480].

Завдяки «Просвіті» значного розвитку набула фахова національна освіта, яка стала важливим засобом подолання відсталості у сільському господарстві та кооперації, сприяючи економічному розвитку українського села. Як зазначає І. Зуляк, відновлення фахового шкільництва зумовлювалося як власною потребою, тому що економічний і культурний поступ вимагав фахівців, так і соціально-економічною політикою польської влади, оскільки праця у державних польських структурах для українців була малодоступною [6, с. 14–15].

Розвитком українського національного шкільництва, піднесенням культурно-освітнього рівня і національної свідомості українців Галичини поряд із «Просвітою» займалося Українське педагогічне товариство «Рідна школа». Провідні діячі товариства І. Герасимович, М. Галуцинський, К. Малицька, С. Громницький, І. Калинович, О. Терлецький та ін. головну мету «Рідної школи» вбачали у задоволенні потреб українців на ниві початкового, середнього і професійного шкільництва, формуванні національної свідомості, патріотичних почуттів учнів засобами патріотичного виховання.

В умовах польського панування товариства «Просвіти» обов'язково співпрацювали між собою й узгоджували єдину національно-культурну позицію. Це стосується також Волині.

Луцьку повітову «Просвіту» заснували місцеві вчителі Ільченко, П. Голубович, В. Федоренко, Р. Шкляр, С. Богуславський, І. Власовський. Голова ради «Просвіти» від 14 березня 1920 р. – А. Пашук. Структура організації включала такі секції: музично-драматичну (голова І. Пилипчак), культурно-освітню (голова І. Власовський), бібліотечну (голова О. Левчанівська), організаційну (голова П. Голубович), книгарню «Нива» (діяла з 1920 до 1928 р.), радіоаматорський гурток (із зими 1925–1926рр.). Організація легалізована. Окрім того, Луцька повітова «Просвіта» мала філії (на липень 1922 228 філій у повіті).

«Просвіта» ставала центром українського культурного життя на Волині. Одним із важливих напрямів діяльності товариства було поширення української книги. Просвітяни в 1921 р. в Луцьку заснували українську книгарню «Нива» й громадську бібліотеку. Бібліотеки організували й по селах. Популярністю читачів користувалися книги «Українська державність», «Син України», «За правду», «Як Москва нищила Україну», «Оповідання про славне військо запорозьке» [8, с. 30–31].

Значну активність проявляла «Просвіта» щодо розвитку українського шкільництва. Зусиллями товариства організувалися курси для неписьменних селян, а для вчителів – курси українознавства. Активність «Просвіти» не подобалася польській владі, яка не передбачала навчання українців рідною мовою. Як наслідок, у 1924 р. були прийняті два закони, які обмежували використання української мови, що призвело до знищення українського шкільництва. Так, якщо у 1925 р. на Волині було 500 українських шкіл, то через десять років їх залишилося лише чотири.

Важливим елементом патріотичного національного виховання, як пише Микола Кучерепа, були Шевченківські академії, які з великою урочистістю в переповнених просвітнянських залах відбувалися в містах і селах Волині. Польська влада досить часто забороняла проведення шевченківських свят, виступи на теми українознавства [8, с. 32].

На початку 1930-х років польською владою були заборонені українські вивіски «Просвіти», чинилися всілякі перешкоди щодо постановки вистав, використання приміщень для культурно-освітніх цілей. Було закрито бюро правових порад та подань організації. За членство в «Просвіті» почали арештовувати й висилати у табори інтернованих. Урешті-решт, організацію звинуватили в поширенні комуністичних ідей і в антиурядовій діяльності.

Питання про існування Луцької повітової «Просвіти» розглянула місцева влада, і 16 грудня 1932 р. волинський воєвода видав постанову про її ліквідацію.

Щодо Буковини, то тут товариства «Просвіта» було створене у 1869 р. З ініціативою виступило українське православне духовенство й отримало назву «Руська бесіда», діяльність якого найповніше висвітлена в наукових працях О. Дображанського [9]. Великий внесок у розвиток просвітництва на Буковині зробили Юрій Федькович, Ольга Кобилянська, Степан Смаль-Стоцький, Сільвестр Яричевський. Особливо відзначилися у цьому брати Воробкевичі. Велику увагу приділили також організації хорів. А створена Сидором Воробкевичем пісня «Мово рідна, слово рідне» стала своєрідним гімном просвітян не лише на Буковині. Активно розвивалася видавнича діяльність. До 1918 р. «Руська бесіда» видала 270 періодичних і неперіодичних книжкових видань. Після 1918 р. румунська влада заборонила діяльність читалень, а важливіші завдання «Руської бесіди» перебрали товариства «Народний Дім» і «Українська Школа» у Чернівцях. Після ліквідації Української Національної партії 1938 р. представництво і заступництво українців на Буковині перед румунською владою перебрала «Руська бесіда», яка знову розвинула діяльність. Після окупації Буковини радянськими військами 1940 р. «Руська бесіда», як і всі інші українські організації, була заборонена [9, с. 507–510 ; с. 25–29].

На Закарпатті українська громадська організація під назвою «Товариство «Просвіта» Підкарпатської Русі» заснована 9 травня 1920 р. в м. Ужгород відомими вченими, педагогами, громадсько-культурними і політичними діячами Августином Волошиним, Юлієм і Михайлом Бращайками, Августином Штефаном, Миколою Творидлом, Іваном Панькевичем, Василем Гаджегою, Віктором Желтваєм, Миколою Долинаєм, Степаном Клочураком, Павлом Яцком та ін.

Незмінним головою «Просвіти» від часу створення і до її ліквідації в 1939 р. угорською владою був адвокат Юлій Бращайко.

Головною метою діяльності товариства було культурне й економічне піднесення закарпатських русинів-українців, насамперед виховання їх у моральному і патріотичному дусі.

За час діяльності у 20–30-ті роки ХХ ст. «Просвіта» домоглася значних успіхів у культурному розвитку, поширенні освіти і знань, науковому вивченні історії і культури Закарпаття, вихованні національної самосвідомості і національної гідності. Серед її основних здобутків: спорудження і відкриття у 1928 р. національно-культурного центру – Народного дому товариства «Просвіта» в Ужгороді та народних домів в інших місцевостях краю, заснування першого на Закарпатті професійного українського театру – Руського театру товариства «Просвіта», видання 12 томів (у 14 випусках) наукового збірника товариства «Просвіта» в Ужгороді, 150 книжок і брошур наукового, художнього, публіцистичного, господарського характеру, серед них – щорічних популярних у народі, у тому числі серед селян, календарів-альманахів «Просвіти», заснування поважної бібліотеки в Народному домі в Ужгороді та 248 читалень по всьому краю, краєзнавчого музею, Руського національного хору та 94 хорів і 135 театральних гуртків у селах Закарпаття, духових оркестрів, спортивних клубів, курсів із подолання неписьменності, господарських об'єднань, кредитних спілок, споживчих товариств та ін.

Велика заслуга товариства «Просвіта» у тому, що воно підготувало благодатний ґрунт для проголошення незалежної Карпатоукраїнської держави – Карпатської України (1939 р.).

У вересні 1939 р. внаслідок так званої змови Молотова-Рібентроппа Західна Україна була поділена між Радянським Союзом і гітлерівською Німеччиною. У результаті державні кордони відірвали від України Берестейщину, Підляшшя, Холмщину, Надсяння, Лемківщину, Придністров'я.

Більшовицький режим не зміг пробачити «Просвіті» її виняткової ролі у розбудові світогляду людей, які ставали свідомими українцями, здобували навички цивілізованого господарювання, позбувалися неучтва і безкультур'я, прилучалися до здобутків світової культури та чистих джерел національних традицій. Тому не дивно, що поряд із деякими spektakлярними заходами у розбудові українських радянських установ освіти, культури й науки більшовицький режим ліквідував восени 1939 р. товариство «Просвіта». У 1939 р. були закриті й здебільшого знищені практично всі діючі тоді українські культурні, наукові і господарські організації, котрі розглядалися як вогнища «сепаратизму». Частина вчених було репресовано.

Можливо, чи не найбільшою втратою для української культури стало знищення величезної кількості українських книжок, рукописів, архівних матеріалів незалежно від їхньої ідейної спрямованості та змісту і навіть медичних та господарських poradників.

Тисячі діячів, активістів – членів «Просвіти» ув'язнено в тюрмах і таборах ГУЛАГу, заслано в сибірську тайгу та степи Казахстану, загинуло під час масових розстрілів у 1941 р. Репресії щодо вцілілих просвітян продовжувалися і після 1944 р.

Література:

1. Федевич К.К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939 (Інтеграція галицьких українців до польської держави у 1920–1930-ті роки). Київ, 2009. С. 56–59.
2. Магогій П.Р. Україна. Історія її земель та народів. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2012. С. 588–591, 591–597.
3. Товариство «Просвіта». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
4. Малюта О.В. Львівське товариство «Просвіта»/ *Енциклопедія історії України* : Т.6 / редкол. В.А. Смолій (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 2009. С. 380.
5. «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): збірник матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / упор., ред. В. Германа. Київ : Просвіта, 1998. 480 с.
6. Зуляк І. Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність : автореф. дис. ... д.іст.н. Чернівці, 2006. С. 14–15.
7. ЦДІАУ у Львові. ф. 206, оп.1. спр. 210, арк. 3
8. Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. Вип. 3. С. 30–32.
9. Добржанський О. Культурно-освітні товариства і українське національне відродження на Буковині (друга половина XIX–початок XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 507–510; Добржанський О. «Руська бесіда» – провідне українське просвітнє товариство на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2018. Число 19. С. 25–29.
10. Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. *Літературознавча енциклопедія* : у 2-х т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. Т. 2. С. 107.